

9. Там само. – С. 17, 25.
10. *Курас Г.* До історії Чернігівської губернської архівної комісії // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 93.
11. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал $\frac{59-137/11}{603}$ – Арк. 20.
12. Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1903 год. – Чернигов, б.г. – С. 1–9.
13. *Коваленко О.Б.* М.І. Подвойський у Чернігівській архівній комісії // Український історичний журнал. – 1974. – № 1. – С. 86–89; *Його ж.* Чернігівська архівна комісія (До 80–річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 122.
14. Цит. за: *Курас Г.М.* Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1992. – С. 23.
15. Журнали заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1 – С. 1–5, 12–16, 20, 24–25 та ін.
16. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/8}{603}$ – Арк. 14–15
17. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/15}{603}$ – Арк. 26 зв.
18. Журнали заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1 – С. 61.
19. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/10}{603}$ – Арк. 18–18 зв.
20. Там само. – Арк. 19–19 зв.
21. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/12}{603}$ – Арк. 22–23 зв.
22. Журнал заседания Черниговской губернской архивной комиссии 15 ноября 1904 г. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Приложения. – С. 5.

Олександр Рахно

Діяльність О.О. Русова щодо збереження та вивчення історико-культурної спадщини Чернігівщини

Видатний земський статистик, етнограф, громадський і культурний діяч О.О. Русов (1847–1915) двічі – у 1876–1879 та 1894–1899 рр. – перебував на Чернігівщині й залишив помітний слід у науковому та громадському житті регіону. Його діяльність на терені Північного Лівобережжя знайшла певне відображення в науковій літературі¹, однак роль О.О. Русова у створенні архівних та музейних установ Чернігова, збереженні історико-культурної спадщини потребує уточнення.

Зазначимо, що О.О. Русов мав певний досвід такої роботи. Ще під час діяльності у Південно-

Західному відділі Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) він, виконуючи обов'язки секретаря, безпосередньо займався комплектацією та упорядкуванням музею та архіву цієї установи. Це засвідчують журнали зібрань і програми Південно-Західного відділу². Питання про впорядкування музею й, зокрема, його опису виконуючий обов'язки секретаря порушував у своєму листі до голови Відділу Г.П. Галагана від 9 червня 1873 р.³ Завдяки О.О. Русову та сестрам М.Ф. та С.Ф. Ліндфорс, які на його прохання зібрали колекцію народної орнаментики у селах Олешня та Олександрівка Городянського повіту Чернігівської губернії, Південно-Західний відділ започаткував збирання пам'яток народного мистецтва⁴.

Незабаром після прибуття до Чернігова на посаду статистика у щойно створеному статистичному відділенні при губернській земській управі, О.О. Русов 28 лютого 1877 р. отримав офіційне запрошення від чернігівського губернатора М.П. Дарагана взяти участь у створенні музею при Чернігівському губернському статистичному комітеті. Комітет схвалив програму, що мала на меті «групувати якомога більше засобів для статистичного, економічного й історичного вивчення губернії».

Перебуваючи в Харкові (1889–1894), О.О. Русов підготував до друку й видав виявлені в тамтешніх архівах «Документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей». У вступній статті він подав стисло історію цих обителів, наголосивши не тільки на політичній ролі, яку вони відігравали у відносинах Московської держави з Україною та Молдавією, а й на культурному-освітньому значенні монастирів для місцевого населення⁶. Серед 11 опублікованих документів були універсали гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського, духівниці, купчі.

Під час другого перебування в Чернігові (1894–1899) О.О. Русов був причетний до становлення Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК). Звісно, як людина «політично неблагонадійна», він не був серед того гурту чернігівської інтелігенції, що провела 3 грудня 1895 р. установчі збори ЧАК та порушила клопотання перед міністром внутрішніх справ про дозвіл на відкриття цієї наукової установи⁷. Проте він став дійсним членом комісії й брав активну участь у її роботі. Зокрема, в «Трудах» ЧАК побачила світ праця О.О. Русова «Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века»⁸. Вона містить витяги з описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 80-х рр. XVIII ст., що дозволяють простежити формування нових соціальних верств населення. Дійсним членом ЧАК статистик залишався й після того, як у 1899 р. виїхав з Чернігова⁹.

Виконуючи обов'язки земського статистика, О.О. Русов був також обраний губернським земським гласним від Борзенського повіту на 1898–1901 рр. Зберігся його цікавий щоденник «Записки земского губернского гласного. С 1898–1899 по 1901 год», у якому О.О. Русов робив нотатки щодо вирішення тих чи інших питань, які розглядалися на губернських земських зібраннях. Власне, саме в цей час вирішувалось питання про створення Чернігівського музею українських старожитностей. Тому в щоденнику знайшли відображення деякі факти щодо прийняття губернським земством колекції, подарованої меценатом В.В. Тарновським. Певний інтерес становить запис, зроблений вночі з 20 на 21 січня 1899 р.: «... вечером в управе, где князь [Н.Д. Долгоруков – губернский предводитель дворянства] собрал все комиссии в одно общее заседание по вопросу, – приглашать ли в заседание собрания В.В. Тарновского, когда будет обсуждаться вопрос о покупке дома над Десной (называется Домом Мазепы) для помещения его музея, который он жертвует Черниговскому земству? Наш проходимец Н.В. Котляревский, председатель ревизионной комиссии, предложил комиссии, и она согласилась, рекомендовать собранию отказаться и от покупки дома и даже от дара Тарновского, который

был принят собранием в январе 1897 года – т.е. два года назад. Котляревский со свойственным цинизмом говорил, что и дом гроша не стоит, и что земство не имеет права швырять деньги на музей, которого Стецько и Грицько из В. Загоровки видеть никогда не будут. Я возражал Котляревскому, выходя из той мысли, что народ, не имеющий чувства уважения к старине своих предков, не имеет будущности, что мы должны приобрести теперь этот музей, ибо другой раз не будет такого случая. Уговорились в частном собрании подсчитать голоса: за принятие и содержание музея Тарновского высказалось 28, против – 14. Меньшинство не лишило права себя в собрании говорить непристойности по адресу Тарновского и его дара. Посмотрим, как они будут вести себя, когда он придет»¹⁰.

Вреші-решт, збори ухвалили позитивне рішення щодо музею. 2 лютого 1899 р. О. Русов занотував: «Вечером много речей произнесено было за и против принятия пожертвования Тарновским музеем. В конце концов, 37-ью голосами против 15-ти пожертвование его принято и собрание отпустило 20 тысяч на постройку дома для музея, отказавшись от покупки у Министерства старого дома над Десною, называемого домом Мазепы»¹¹. Втім, питання про приміщення для музею було вирішено лише наприкінці року. 12 грудня 1899 р. статистик записав: «Много было разговоров опять о музее Тарновского и в собрании и в Комиссии по нар[одному] образованию. Прошлогодний протест губернатора министр отверг; собрание приняло дар Тарновского и оставалось решить, где строить музей? Шраг и в комиссии, и в собрании стал за предложение управы строить его на месте ремесленного класса сиротского дома на краю города около Бобровицы, тогда как Хижняков и я предлагали выпросить место у думы на соборной площади. Так собрание и решило, а сегодня по случаю полугодического срока со смерти Тарновского будем служить по нему панихиду в собрании»¹².

Відомий громадський діяч І.Л. Шраг, який на той час був також губернським гласним, згадував пізніше у своїх спогадах про цей аспект діяльності статистика: «Справа українського музею ім. Тарновського викликала велику увагу Русова; між іншого він доводив на земських зборах, що музей треба містити в будинку, який би був в центрі городу, а не на кінці його, що треба прохати міську Думу, щоб вона дала місце на майдані біля Собору, доводив, що будинок, який призначила для музею Управа і малий, і в такому місці, яке цілком не відповідає музею; на жаль, губ[ернські] земські збори з Русовим не згодилися, і музей уміщено там, де пропонувала Управа»¹³.

Працюючи земським статистиком, О.О. Русов зібрав значний фактичний матеріал. Пізніше, перебуваючи в Петербурзі й періодично вивчаючи матеріали, вміщені на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии», він був стурбований відсутністю статистичних матеріалів. У листі до М.М. Коцюбинського від 19 січня 1903 р. він, зокрема, запитував: «А чи користуються статистики тими карточками, що при мені збиралися, перелічувалися та у особистих шкапах стоять в архіві? ... Розбурхайте хоч Ви статистичну комісію, щоб заводила справжні звістки про Чернігівщину і завела хоч не таку обширну літопись, як у Полтавських Ежегодниках, обзорах та бюлетенях базарних, ярмаркових та метеорологічних, а таку, щоб нам, сидячи серед Тундри Петербурзької, видко було, читаючи «Збірника», як живуть земляки і до чого простує земське життя»¹⁴.

І після від'їзду з Чернігова, розуміючи, що Музей українських старожитностей мав на той час значні колекції та певний досвід роботи, О.О. Русов піклувався про його розвиток та поповнення фондів. Зокрема, після смерті письменника і громадського діяча Д.Л. Мордовця (1830–1905) за порадою О.О. Русова онука небіжчика Н.О. Пальчикова погодилася передати Музею українських старожитностей частину його спадщини, що мала відношення до України. О.О. Русов разом з відомим

українським громадським діячем П.Я. Стебницьким ретельно переглянули спадок Д.Л. Мордовця у його петербурзькій квартирі й відібрали багато цінних історичних речей, картин, книг, листування тощо. Він неодноразово звертався до керівництва Чернігівського губернського земства з проханням відрядити до Петербурга компетентного музейного співробітника, щоб відібрати найбільш цінні речі для музею. Зокрема у листі до І.Л. Шрага від 1 квітня 1907 р. О.О. Русов просив останнього, щоб до Петербурга був відряджений завідувач музею, який би відібрав для нього цінні речі¹⁵. Щодо наявних у спадкоємців культурних цінностей він писав: «Є багато дуже цікавого і цінного: патрет великий [Т.Г.] Шевченка у убранні кобзаря з кобзою; фотографічні патрети [Т.Г.] Шевченка, його малюнки, з яких він потім робив офорти, які видав [В.В.] Тарновський, листи [Т.Г.] Шевченка, [П.О.] Куліша, вірші самого Діда [Д.Л.Мордовця], [М.І.] Костомарова, [Т.Г.] Шевченка і др[угих] у гарних перепльотах, писані дуже старанно, багато книжок різних авторів (книжок першої половини ХІХ віку українських багато таких, що ми й не знали про їх) і т.д. Одібрана велика переписка Діда з українськими діячами»¹⁶.

Спеціаліста музейної справи Чернігівська губернська земська управа в Петербург так і не відрядила, натомість, надіславши О.О. Русову листом від 7 квітня 1907 р. за № 3324 подяку за «сприяння у придбанні для Музею українських старожитностей цінних для нього предметів», доручила йому самому прийняти «від Н.О. Пальчикової пожертвувані нею предмети і відправити їх згідно опису, за рахунок земства у Чернігів»¹⁷. Виконуючи доручення Чернігівської губернської земської управи, О.О. Русов разом з П.Я. Стебницьким та Н.О. Пальчиковою, переглянувши усі речі, склав опис і відправив експонати в Чернігів. Про це він сповіщав М.М. Коцюбинського в листах від 17 і 26 квітня 1907 р.¹⁸ У листі до Чернігівської губернської земської управи від 1 травня 1907 р. статистик повідомляв, що предмети, рукописи й книги в чотирьох ящиках разом з описом відправлено страховим транспортом у Чернігів. Деякі книги та речі він обіцяв надіслати пізніше¹⁹. Наприкінці листа О.О. Русов додав: «Прилагая при сем квитанции кампании «Надежда» за № А6513, считаю необходимым передать Управе убедительную просьбу жертвовательницы и другого ее деда, брата покойного Данила Лукича, чтобы все посылаемое составило в музее особый отдел имени Д.Л. Мордовцева, и не было бы разрознено по предметам (книги, брошюры, рукописи)»²⁰. На жаль, це прохання родичів небіжчика не було виконано, й багато експонатів опинилося в інших музеях та архівах України.

Отже, перебуваючи в Чернігові й поза його межами, О.О. Русов зробив певний внесок у збереження історико-архівних і культурних цінностей, сприяв становленню та розвитку музейної й архівної справи на Чернігівщині.

1. Рахно О. О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2000. – №6. – С. 49–61.

2. Див.: Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. – К., 1874. – Т.1; Программа для собирания этнографических и статистических данных, составленная действительными членами Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества, гг. Чубинским и Руссовым. – К., 1873; Программа Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества для собирания сведений по этнографии. – К., 1873.

3. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 362. – Арк. 2 зв.

4. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского географического Общества. – К., 1874. – Т. 1. – С. 64–67.

5. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 520. – Арк. 1.

6. Русов А.А. Документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей. – Харьков, 1892. – С. 2.

7. Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – С.13.

8. Труды ЧАК. – Чернигов, б.г. – Вып. 2. – С. 49–63.

9. Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – С. 97.

10. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 453/1. – Арк. 3 зв. – 4.
11. Там само. – Арк. 8.
12. Там само. – Арк. 22.
13. *Шраг І*. Спомини про О.О. Русова (публікація О. Рахна) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5-6. – С. 62.
14. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських (підготовка до друку І. Зайченка, О. Рахна) // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 74–75.
15. Листи Олександра Русова до Іллі Шрага (підготовка до друку О. Рахна) // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С. 144.
16. Там само. – С. 144.
17. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 110978. – Арк. 1.
18. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських... – С. 76–78.
19. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10980. – Арк. 1. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається «Список предметів, жертвуваних г-жею Н.О.Пальчиковою в Чернігівський музей із наследства Д.Л. Мордовцева» на семи аркушах, підготовлений О.О. Русовим. Він дозволяє з'ясувати, які саме історичні та культурні цінності були передані останнім Чернігівському музею українських старожитностей (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10979).
20. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10980. – Арк. 1.

Григорій Курас

А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії

14 липня 1931 р. у затишному будинку на вулиці Зеленій в Чернігові змучений раком шлунку відійшов у кращий світ Аркадій Васильович Верзилов*. Колись це ім'я було добре відоме не тільки в Чернігові, але й далеко поза його межами. Проте смерть А. Верзилова пройшла непоміченою для земляків. Наукова громадськість не відгукнулася на неї бодай невеликим некрологом. Звичайно, час був вкрай несприятливий для цього. Тривав наступ на українську інтелігенцію, продовжувалась ліквідація академічних установ. Газети рясніли зовсім іншими повідомленнями й не згадували, як раніше, про заслужених українських діячів. За кілька десятиліть історики та краєзнавці навіть приблизно не могли вказати дату його смерті й погано уявляли обсяг наукової спадщини А. Верзилова. Свого часу, після наполегливих пошуків авторів цих рядків пощастило знайти в архіві чернігівського ЗАГСу запис про смерть А. Верзилова й оприлюднити невеликий нарис про нього в місцевій пресі¹. Проте й зараз зустрічаємо невірні відомості про дату його смерті². На жаль, відтоді про життя й діяльність знаного громадського діяча й історика не з'явилось жодної ґрунтовної публікації, а окремі невеличкі статті аж ніяк не дають повного уявлення про цю неординарну постать³. На особливу увагу заслуговує його участь у діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК).

А. Верзилов народився 8 (за іншими даними 10) грудня 1867 р. у с. Ковчин Чернігівського повіту в родині діловода судової палати. Закінчив Чернігівську гімназію, навчався на історико-філологічно-

* В автобіографічних відомостях за 1924 р. та в анкеті, датованій 1928 р., пишеться Верзилов, натомість в особовій справі викладача Чернігівського землевпорядного технікуму за 1928 р. – Верзілов, а у невідомій автобіографії, що зберігається в архіві Української Вільної Академії наук у Нью-Йорку, – Верзилів.